

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

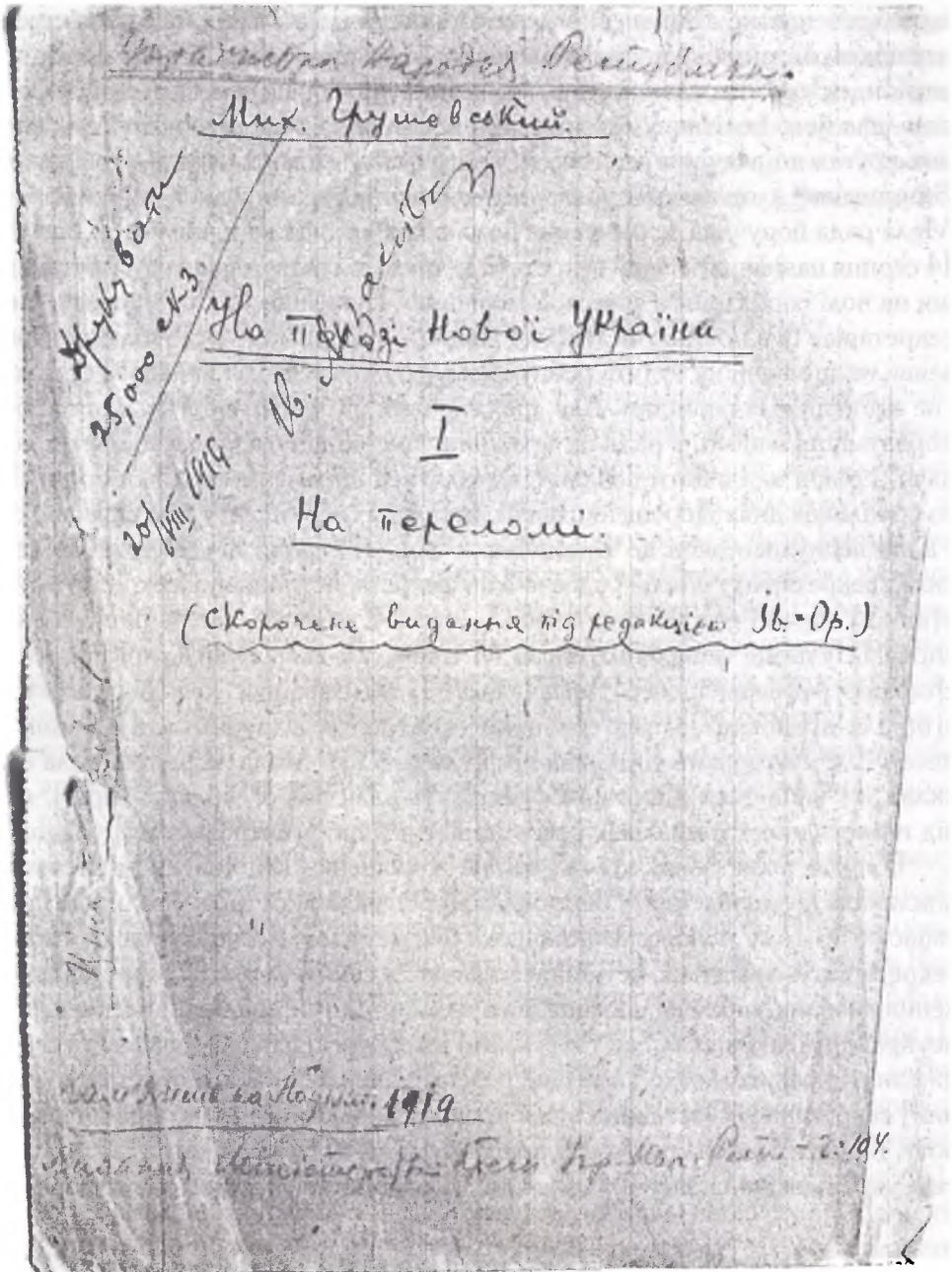
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ III

ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА
ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ
(квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)

Рукописна обкладинка збірки "На порозі нової України", перевидання якої у 1919 р. готувалося у Кам'янці-Подільському, з резолюцією І. Лизанівського:

"Друкувати 25000 екз. 20/VIII. 1919".

Оригінал зберігається в ЦДІАК України

(Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 177).

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ: ГАДКИ І МРІЇ

На порозі Нової України

Кондорсе написав свою славу книжку*, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні уліпшення людського життя, під час революційного терору, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи ці стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусив відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому, що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстановка, в який списував свої мрії старий французький ідеаліст.

Я задумував сю книжку в ясних хвилях-інтервалах, які траплялись під час торішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як се стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в яким уявлялись мені наші перспективи перед сим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалась тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість, може, й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкій облаток, *captando auram popularem* — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликало до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявся.

На зверхній формі сеї книжки відбилась та обстановка, в якій вона писалась — з перервами, в обставинах і настроях не можна ніяк сказати, щоб нормальних. В такій обстанові я не мав змоги укладати свої гадки в форми планового діалектичного трактату, пильнувати докладно витриманої послідовності в викладі їх, а відкладати до часів спокійних не хотів теж. Читач має перед собою скорше ряд статей на теми нашої будучності, ніж суцільний трактат.

Але хоч теми ці піддавались моментом, свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертався до будучності. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або, коли хочете, есть — тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня.

Таке орієнтування на дальші перспективи неминуче потрібно для кожного, хто хоче мислити, а не жити безпосередніми вражіннями й емоціями

біжучої хвилі, дається особливо добре наладженою історичною школою. Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути поведений відповідно широко. Тому нехай не здивується читач при першій погляді, коли в сій політичній книжці знайде статтю на таку нібито педагогічну тему, як навчання історії. Прочитавши її в зв'язку з попереднім, він, я думаю, зрозуміє, чому я вмістив її тут.

При кінці додані статті, писані за останні місяці. Я відокремив ті, які вносять деякі деталі в розуміння нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва. Осібно подано кілька інформаційних статей до різних, більших [чи] менших реформ, в обговоренні котрих мені доводилось брати участь.

Лютій-март 1918

На переломі

25 січня під час бомбардування Києва большевики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив, — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком*. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька минут обернули в одно огнище весь дім¹. Згоріли мої рукописі й матеріали,

¹ Більшовицький “главнокомандующий революционной армией” Муравйов, як писавсь (“К[иевская] мысль”, ч. 17), потім хваливсь в Одесі сим як особливим подвигом: “Революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я велел артиллерии бить по самым высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течение трех суток горел, как яркий костер. Сотни офицеров и юнкеров были беспощадно убиты” і т. д.

Домовий комітет Паньківської ул., в завідуванні котрого був сей дім, пише в своїй записці Міністерству внутрішніх справ, на потвердження того, що дім був дійсно знищений умисно: “Подтверждением этого факта служит то обстоятельство, что парламентеру, посланному от жильцов дома к стрелявшему с железнодорожных путей большевистскому поезду на просьбу прекратить обстрел уже горящего дома с тем, чтобы дать возможность вывести стариков и детей и спасти хотя бы часть имущества, бывший в поезде матрос, командовавший артиллерией, сообщил, что уничтожение этого дома производится согласно диспозиции, почему он отклоняет просьбу о прекращении обстрела и категорически заявляет, что дом будет разрушен и сожжен до основания, после чего обстрел действительно продолжался непрерывно не менее двух часов, вследствие чего жильцы лишены были всякой возможности спасать свои вещи даже из тех квартир, которые загорелись спустя некоторое время. Самый характер обстрела, производившегося специальными зажигательными снарядами, в несколько минут буквально залившими квартиры в шестом этаже целым морем огня, также является бесспорным доказательством правильности сделанного вывода о том, что дом стал жертвой преступного умысла”, і т. д.

бібліотека і переписка, колекції українських старинностей*, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книга “На порозі Нової України”, котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там, — се, може, було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашій житті, в нашій мисленні.

Розстріл, зайняття і знищення Києва большевиками* були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь сей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука, ні думка не повернуться по тім страшеннім потрясінні, котре переживлось в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою большевиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожеару, і вона за кілька день умерла* від сих страшних заворушень і потрясінь. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись в сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

Мушу завважити тільки, що большевики явно постарались роздути розміри сього свого подвигу. Дім зовсім не був “огромный”, в нім було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він завдяки масі запальних снарядів, пущених в нього, згорів до споду, так що зістались з нього тільки мури*.

Належав сей дім мені спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вложено було 100 тис. в паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали коло 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого — останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів. Але розстріл сього дому в тім роздутім виді, в яким його рознесли большевики, дійсно зробив вражіння на обивательську уяву, і потім трохи не про всі великі доми, розбиті під час обстрілу Києва, говорили, що се мої доми, і навіть в Москві знаходились у мене якісь мільйонні доми, хоч, окрім третьої (приблизно) частини сього домку на Паньківській і ще одного маленького одноетажного дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі*.

В одній з статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь*, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювались не тільки люди, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому — я ясно відчуваю різницю в тім, як підходить тепер моя думка, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті, разом з моїми рукописами й матеріалами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань, — скажім прямо, помсти, гніву, роздражнення, котрі викликала в нас ця руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші утрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність, не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелося пережити, єсть, безперечно, і ся добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих при зви чаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляючи старе. Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна й український нарід переживають хвилі, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих вартостей чи можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям, що йому присудилося творити се велике історичне діло.

Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права чи можливості звичайного обивательського життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від нього нема — під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все й піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, уложені в інших обставинах, всі зобов'язання, дані в інших умовах, все се мусить бути відложено. Або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розіbrane, наскільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, мусить бути без милосердя відкинене, відложено, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними.

Ви, люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид невитримання своєї програми, в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних червиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви, краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи!

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я ще нижче буду говорити про се — я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індивідуалізм, принцип "моя хата з краю"... Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зійдемо по дорозі будущего. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будущина належить живим, і за тим, що згорі-

ло в сім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі, оскільки воно зв'язане з минулим, а не з будучим. Мусимо дивитись вперед, а не назад!

Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, “що згоріло в моїм кабінеті”, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було страчене в примусовості сього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями “спільного революційного фронту” українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасел, і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма після угоди з Україною перейшла до революційних соціалістичних кругів, і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, не здібними чого-небудь навчитись від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішучо поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права “особо благоприятствуемой” нації й дала почуття права кермуватись в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини чи що.

Я вважаю таке визволення від “песього обов'язку” супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що марно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, коли вона принесла чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту службність не за страх, а за совість, глибоку і необориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло — в одних частях менше,

в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користі й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського “жалування” для козацького війська були першим початком. За сим, по з’єднанні України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користі — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім — з введенням московського урядування, вся та неутолима “охота до урядів, а особливо до жалування”, яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його “Сні”, і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя се “служба”, “царська служба”, щастя чоловіка — се вислужитись, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, “хохломанством” чи “українофільством” загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову кар’єру.

В тім же напрямі впливав інший, невисокої моральної вартості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерті в ріжних нелюдських формах, візантійські, середньовічні німецькі не приймались українським життям. Кара смерті практикувалась рідко, звичайно заступалась в’язницею або вигнанням, і такі кари московські, як “нещадне биття” батогами або палицями за найріжніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку “на государя” для української людності були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари “за зраду” почали вживатись незвичайно широко і робили на українську людність вражіння незвичайно гнітюче.

Спомини “Історії Русів”* про сі московські кари й екзекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху — й огиди перед сим московським “таинством”, якими було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючись в панічному страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от, поставлене перед вибором між

московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип “самовідреченого” служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільш яскравих покажчиків — при всій геніальній інтуїції — сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, “роздвоєння” його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духові організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за єдинство руського народу і Російської держави; доводять, що всякі традиції української політичної окремішності давно пережились і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, недемократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї являється гріхом против культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенев і Пушкін для українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж “видумана українська” і т. д.

Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український наріз від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє “велике потрясіння”, сей кривавий напад большевиків на “хохлів” і огонь руїни знищить ті шори, ті пов’язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах.

Наша західна орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містивсь написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища* (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там).

В сім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український нарід від великоруського, я, між іншим, вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тимчасом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з пам'яті те, що писав в тій статті про історичний процес, який держав українця в тіснім зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента в добі формування Київської держави, потім в часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці зносини з німецькими землями набирали все більше значіння.

Коли ж з упадком Києва при кінці XII в. центр тяжкості переходить у нас на Галицько-Волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в періоді формування Київської держави. Тимчасом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, Західна Україна, в котрій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя. Галицько-Волинська держава XIII—XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія*, скажім, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західних впливів. Се почалось ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом сих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, — се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя), і таким був він весь XV в. і навіть частину XVI, а тимчасом він в сім часі — культурний центр України, “митрополія механіків (ремісників)”. Сі “механіки” і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західноєвропейський взірць, і подорож до західноєвропейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином, зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а далі — з Італією також, Україна перейшла з деяким тільки опізненням добу італійсько-німецького Відродження (Ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тимчасом як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше — середньо- і північноазійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невідлучно. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сім, на погляд західноєвропейської людини, власне, лежить оригінальність і чар українського мистецтва XVII—XVIII в., народного мистецтва, яке вирросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу сим елементам західної культури. Але в кождім разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської — візантійськими, не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, то культуру й мистецтво XVII—XVIII в., до самого кінця Гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо, і посередньо — через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.), були головними посередниками й джерелами сих західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалася широко в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно німецьких університетів, куди так вчашали українські спудеї до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. ін., і відки вивозилось все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з сього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей ми на кождім кроці стрічаємось з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх в

1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають в період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до Півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й попхнути її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої, пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладаних в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі “і лисячим хвостом, і вовчим зубом”, пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете, — і дійсно результат був досягнений. Україна ХІХ в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на Північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

Орієнтація чорноморська

Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море — “єже море словеть Руськоє”, як каже київський літописець ХІІ в. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу, як полудневі східнослов'янські племена, з котрих вийшов український нарід, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на полудне, до сонця, в легші умови існування, вони тим самим мушили ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що я означаю отим виразом — “чорноморська орієнтація”.

З сього боку Чорне море здавна грало дуже велику ролю. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом, з Подунав'я, з Середньої Європи, з Балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і відти до Індії, через Афганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданні Арістея дуже правдоподібно добачають передану в поетичній

формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих, тісних зв'язків між Подунав'ям і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і Північною Персією (напр., в поширенні так званої передмікенської культури, або типів бронзових виробів). Сим пояснюється перехід в наші степи і типів явно середньоазійських, з одного боку — глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — різних предметів з бережжя Індійського океану.

Пізніше історично звісні мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд, як гунів або аварів, не полишають сумніву, що культурні, торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати на границі Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кождім кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше побережжя з малоазійським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, егейської. Чорне море таке невелике, що не вважаючи на брак на нім островів, плавати ним з північного берега на полудневий було дуже легко — за поміччю берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до супротижного берега. Нема сумніву, що сей секрет був бережним мешканцям звісний від непам'ятних часів, і комунікація північного берега з полудневим була дуже жвава. Отсим пояснюються й такі, на перший погляд, може, й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого Чорноморського побережжя з Понтом, державою Мітрідатів, пізніше — з Трапезунтською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало бережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через “залізні ворота”, теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Сюдою ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звісною нашою піснею, тут товклись за володіння хозари з арабами. Дорога була “бита” з кожного погляду.

На Заході таким же битим шляхом була теперішня Бессарабія й Молдова. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможно мусив пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній часті сих степів кінець кінцем все ж мусив явитись з часом новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на Захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусив пробувати зробитися. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в краях на схід від Дністра і мусив боротися з збільшеним натиском східних сусідів, поки вони, нарешті, не випирали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись о море і дунайські гирла після того, як вже в степах поширились турецькі орди, а в Подунав'ї розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI в. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність “руську” в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях, що жили рівно ж неспокійним і авантурничим життям — то гнали українську людність з України “в волохи”, то волоську з Бессарабії й молдав[ан] на Україну. Сила тут хвилями бувало її. При таких тісних взаєминах колонізаційних Зах[ідна] Україна і Молдова були тісно зв'язані між собою й економічно, й культурно. Молдова служила посередником в торзі зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торзі Молдови з західними ринками й засібляли її західними товарами й своїми. В культурній сфері — в церковнім житті, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдова служила спеціальною ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь в тутешніх усобицях і, часом, захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти Чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, турками, а головно, ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні плани на Чорномор'ї. Нарешті, в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд — Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Деяко дуже цінне й позитивне в сім напрямі й стало виявляти Запорожжя, в руках котрого опинилось Чорномор'я, дарма що січове братство менше всього, як би здавалось, було сотворене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць, як я вже сказав, завернула в глибокий кут українське життя.

Нові перспективи

Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се не тільки диктують її старі традиції, старі навики, а й те духове споріднення, яке, без сумніву, єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український нарід належить до західноєвропейського,

чи коротше сказати, просто-таки європейського кругу не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру.

Єсть з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські слов'янофіли, протиставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я “на совість”, неохоту до якої-небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною “гниллю” західної культури. Інші прихильники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя, а підвищений інтерес до проблем моральних “народу-богоносця”.

В сім є трохи правди, тільки ці прикмети краще було б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до “богоношення” дуже рідко підіймаються вони, ці прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такому житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руйництва соціального і культурного; легковажіння культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв, — все се мало гарного має в собі, і перед сими хибами соціального характеру на другий план відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються теж грубістю й індиферентизмом.

Ці прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — з сього становища, напр., їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм, “законних речей”, етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя, і т. ін. Се все прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії — де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншій до романської, напр., отсим потягом до форми, елегантії, бажанням внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Сею созвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяги українців до західної культури, легке й глибоке її присвоєння — не через зверхній примус і натиск, а, власне, завдяки сьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть, по реакції з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найбільш легко буде тут зв'язатись з західним світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ся перешкода мусить бути усунена якнайскорше, негайно, не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану “виміну дітей” — широко практикований на Заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для служачих певних вищих категорій мусить навіть бути признане обов'язковим присвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тою дорогою ввійде наша суспільність в безпосередню стичність з західною культурою, особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з різних випадкових, запізненних і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше — російських переробок. Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму лабораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням в нових формах того майстерського стажу, який наші “механіки” переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завдання нашої молодіжі, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учениками нині і вовіки.

Ні, завдання наші чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище одмітив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури, деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше життя. Далі — дуже сильною і діяльною в нашім житті була і зісталась стихія східна, дуже складна в своїх елементах.

Про се я говоритиму далі, тут підчеркну, що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі, так би сказати *випростуватись*, як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції, розпростувати своє тіло, щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направляване ріжними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно, насамперед, “знайти себе”. Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко отвертою рукою все, що може бути корисним для нього.

Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю — “я беру своє добро скрізь, де я його знаходжу”, брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними Державами, і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духової, а навіть і матеріальної культури та технічного вичення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним — в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо, в Америці.

Ся країна для нашої будущини безсумнівно матиме величезне значіння, і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанні, сей нарід може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Держави Америки — се дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде, без сумніву, українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального освідомлення і поглиблення в своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме, мабуть, Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята гарячим бажанням чимсь послужити нашому відродженню, вона в сій сфері, як посе-

редниця з американським світом, відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, вирости у впливах чи зв'язках східної культури, — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнородних культурних і політичних взаємин. Та східна спадщина, котра так глибоко залягла в нашім житті, — перероблена, перетравлена реактивами західного нашого духу, але зовсім не витравлена, являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя.

Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західних народів, подібно як болгари, серби, іспанці, і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, влила ріжні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку, вона улегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю. Коли *народність* наша, дух нашого народу тягне нас на Захід, *край* завертає нашу енергію, нашу працю на Схід і полудне, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою, навпаки — боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу сього. Я не бажаю свому народові *панування*, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену *гегемонію*. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю, як перед тим, так і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом.

Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на

тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпні поклади залізної руди, як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії й Єгипту, щоб сі шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на Схід, то при них наші люди чи інші місцеві не були тільки носіями або мажчиками, а щоб сей транзит був у руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень чи компонуванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму.

В сім напрямі нашому громадянству й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати *quantum satis*, скільки треба, усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

Культура краси і культура життя

Може, когось неприємно здивує се, що я так легковажно відізвався про те, що ми привикли вважати своїм найкращим національним скарбом, — пісню й музику. Я ціню їх, тільки не можу здавити в собі гіркого почуття,

думаючи про наше багатство в сій сфері й нашу бідність в інших сферах, яка себе дає так сильно відчувати в теперішнім моменті. “Занадто багато квіток, занадто багато”, міг би й я сказати.

Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав на Шевченківським спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав, але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо, ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор, і, як виявилось, трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів, і як трудно знайти порядного комісара. Скільки, нарешті, чудесних, принципіальних людей, які страшенно осуджували стару правительствену систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного п'янства, з виколочуваних “поронцями” податків, і тепер заявляють повну готовість брати платню від українського правительства, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають ручки від всякої солідарності з ним в тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить по грудді й болоту теперішній тяжкий обоз української державності.

Ми досі свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси, слова, форми і, коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економічного ладу, в таких невимовно тяжких обставинах, після трилітньої небувало руїної війни, серед усобиці й анархії, в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Се велика хиба, і сю недостачу мусимо залагодити якомога найскорше, щоб не піти слідами сусіда, “народу-богоносця”, що після довгих віків державного життя, великодержавної величі, величається довгим рядом світових імен в поезії, белетристиці, музиці, Достоевським, Тургенєвим, Толстим, Чайковським і т. д. і в той же час виявляє в своїм житті повний брак громадського почуття і розуміння, повний параліч організації, страшенну п'їтьму і некультурність в масах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи в інтелігенції.

Краса добра, але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим, хто буде гіпертрофірувати її коштом сеї субстанції! Поспівати добре, щоб підняти енергію й настрої для реального життя. Ритм сотворила праця, і свою найвищу мету він має в організації й управильненні роботи ж. Нарід, який вміє так гарно наладити хор, безперечно, має великий хист до гуртової діяльності, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізації сього хисту, прийшов час, власне, приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку іншу красу.

Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартніша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового “Кобзаря”.

Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного — спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки різних категорій — технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що ці спеціальності практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік якраз обернути всі здібності, всі таланти нинішніх і найближчих поколінь.

Я думаю, що з огляду на занепад на Україні вищих шкіл всякого роду, а особливо технічних, треба асигнувати зараз же повною рукою кілька мільйонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухали кілька років або й повний курс, мали змогу виїхати на рік, на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні, й до інших країв), аби докінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, в лабораторіях і на фабриках і стати врівень з сучасним станом науки і техніки.

Зараз же, тепер міністерство освіти повинно про се оповістити і відкрити запись кандидатів на сі стипендії, зробити з них пильний вибір і урядити для них практичні курси мов — німецької, англійської, французької, щоб улегшити їм користування з занять. Стипендії повинні бути визначені настільки великі, щоб вони дали повну змогу стипендіатам зайнятись виключно своїм ділом, не шукаючи сторонніх занять. Але за те їх заняття повинні бути поставлені під пильну контролю, щоб народний гріш не марнувавсь: наприклад, щомісяця стипендисти повинні подати спеціальним делегатам справоздання з своїх занять, інакше виплата стипендії припиняється.

Професори, доценти, лаборанти і всякого роду наукові сили — знов-таки в першу голову з наук технічних, фізичних, математичних, лікарських, здатні до наування в вищих школах, повинні дістати відпустки й заповоги для наукових подорожей за границю, щоб освіжити свої знання й присвоїти собі здобутки науки за останні роки, коли був розірваний зв'язок і обмін виданнями, часописами і т. ін.

Сіть спеціальних шкіл після сього мусить бути сильно розширена: в кожній землі повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру, які потрохи вчать всього і нічого спеціально, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з різних спеціальностей; їх має бути якнайбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тим часом, як школи з перевагою наук гуманітарних і взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значіння побічне при спеціальнім, а не служити альфою й омегою освіти.

Взагалі було б бажано, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який, одначе, крім свого спеціального стажу пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі немає ніякого практичного значіння. В сім напрямі повинна бути переведена реформа школи, бо теперішня з сього погляду не витримує критики. Елементи загальної освіти і спеціальної підготовки переходять в ній від краю до краю, мішаючись і не даючи змоги дійти спеціального підготування, яке через се лишається в значній мірі власному промишленню й енергії поза організованою школою. Вчать маси наук, маси дисциплін, але дають з них тільки загальні вступи, *prolegomena*, і забирають масу літ, не даючи часу на спеціальну підготовку. Думаю, що середня школа мусить бути не довша шести літ (після добре організованої чотирилітньої нижчої школи), щоб почавши в шість літ науку, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти — спеціальної і загальної. Вищу школу загальну, як то не раз проектувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг в два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці.

Наш край жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг, запущений попередніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в яким зіставила його нам Росія. Наші ріки, почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії ("білого угля"), щоб ослабити односторонню експлуатацію угля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не джждуться обводних каналів, чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили сі болота в цінні пастовні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбану країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла. Піщані кучугури ждуть систематичного заліснення, балки й урвиська — робіт по укріпленню й засіву спеціальними рослинами, які б припинили розмив і трату родючих верств землі.

Залізнична сіть повинна незмірно згуститись і поширитись, а поруч неї розвинути сітка доріг шосейних, що повинні зв'язати між собою села, замість тих непролазних ґрунтових доріг, які паралізують всякий розвиток селянського господарства.

Хліборобська продукція повинна попрощатись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш ріжносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин — прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння — повинна розвиватись коштом культури збіжжя.

В чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни (хлопка); її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім побережжі в далеко більших розмірах мусить повестись культура полудневих овочів.

Садівництво, городництво, виноградництво взагалі повинно вестись в розмірах далеко ширших.

Скотарство, птахівництво, рибальство, навіть пчільництво — все се повинно бути поведено в розмірах широких, більш раціональних, обрахованих на далекий експорт.

Експлуатація багатств підземних мусить бути також поведена більш інтенсивно, розумно й планово.

Республіка наша, ставши єдиним властителем всіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широко гірничу розвідку і експертизу щодо них, а потім і широку та всесторонню їх експлуатацію.

Вона ж, через економічну раду, через інші урядові й півурядові апарати, повинна також дати і більший розмах, і більшу широту і ріжносторонність фабричному й заводському промислові. Економічна політика Росії звела його у нас в порівнянні з економічними засобами краю до убожества просто неймовірного. Виріб деяких залізних фабрикатів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горілчана промисловість — се все, що ми мали.

Явна річ, що металургічна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації, і розмірів безконечно більших; вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургічна рейнська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинутися й інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задовольють навіть нашого внутрішнього, крайового попиту, тимчасом як повинні б давати свої вироби на експорт. В таким стані, напр., скляна фабрикація, а фабрикація порцеляни (фарфору) і фаянсу — зовсім не існує, хоч ми маємо всякі прегарні роди глини. Хімічної фабрикації також сливе нема, хоч матеріалу вона має багатства несказанні. Текстильного промислу нема зовсім, хоч маємо свою вовну, коноплі й інше прядиво, можемо мати свою бавовну, а й чужу маємо значно ближче, ніж має московський чи лодзінський райони, що задовольняли наші потреби в мануфактурі. Те ж саме треба сказати про всякого роду галантерею.

Все се мусить бути налажене можливо скоро, планово, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями, щоб заробіток і рента з природних багатств нашого краю йшла нашому народові. Воно потрібне также і для того, щоб збільшити поємність (йомкість) нашої країни: щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той надмір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло неї, а котрих вона при теперішнім стані хліборобської куль-

тури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людності не кидав рідної землі й не розпорозувався, шукаючи країв ще з більш екстенсивною хліборобською культурою, де знайшлись би свобідні землі для такої ж примітивної культури.

Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити.

Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, узброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена ся економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси, щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька.

Велика Україна

Продовжу ще на хвилю свої гадки на зачеплену тут тему.

Розуміється, я не хотів попереднім принижати значіння культури духу, науки, мистецтва. Все се потрібно, се дуже цінний, неминучо потрібний елемент життя.

Без “високої”, так би сказати, чи “чистої” науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні, навіть, публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті — се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все. Україна повинна мати академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятись чистою наукою людям, які виявляють до того потрібний хист і енергію, сотворити національну, чи пак народну, бібліотеку, гідну великої держави, національні архіви й музеї — я не кажу про бібліотеки й музеї місцеві, котрі повинні густою сіттю покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кожної землі й її центру, а й кожного міста. Ті три університети, які ми маємо*, і які повинні бути зреформовані так, щоб з них були вилучені елементи спеціальної практичної освіти, й перенесені до спеціальних шкіл, а їх полишено як вищі школи теоретичного знання, і для сього завдання їх буде, мабуть, досить і трьох — зате вони повинні бути поставлені на висоту високоєвропейську.

Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторії, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво, нарівні з “високим” чи “чистим”, бо, власне, наш нарід має той високий хист вливати артистичний зміст, елемент високої красоти в сфери й атрибути практичного життя, яким визначались старі елліни.

Але все се повинне знайти свою міру і “пропорцію” в житті, щоб не бути культивованим надмірно, себто, щоб на все, що потрібне для подвигнення й видвигнення на відповідну культурну й економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більша, ніж на культуру духову, власне, в тих найближчих роках, чи, властиво, десятиліттях, коли буде переходити формація нової України!..

Повинний бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духова його культура. Люди мусять і набрати охоту жити по-людськи, і мати до того змогу, не тільки в сфері духу, але і в сфері життя звичайного, буденного — певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Се надзвичайно важний і цінний елемент культури, який повинен ввійти в плоть і кров, стать неoddілимим і ненарушимим елементом життя.

Але, з другого боку, мусить бути ясным і те, що він не повинен і захопити людину всю, не повинен гіпертрофіруватись, розвиватись надмірно коштом духових і соціальних вимог і потреб. Громадянство, нарід наш не повинен занадто оматеріалізуватись, обміщанитись, дійти до занедбання духових і соціальних завдань і обов'язків.

Для того щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по-правді, не варто було стільки труда й заходу. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України, і ще муситься робити довго і довго для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його, покладали голови і покладатимуть їх іще, для того щоб дати щось дійсно цінне своєму народові — і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні приклонники старого буржуазного ладу, — вони клались на те, щоб справді дати підстави Нової України. Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку, щоправда, зложенім і не дуже досконалім національнім законі, звичайно, як в такім новім, ще не бувалім ділі, вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя — і тільки на нім повинно будуватись.

І от почуття тих великих, я скажу моральних вартостей, не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над

розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молодіжі, наростаючих поколінь, щоб стати незайманою власністю нашого народу — я вживаю тут се слово в значінні суми всіх громадян України, щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!

Я пригадую собі статтю в “Народній волі”, де молодий автор віддає в щирій безпосередності се почуття, влучно потягаючи паралелю між такою свідомістю будучої української демократії й громадянським почуттям — культом громади-держави у античного громадянина. Така паралеля повинна бути здійснена в українським житті. Так як старинний римлянин або еллін виростав, жив і вмирав у тім переконанні, що держава-громада існує для його щастя, і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі сили, все життя, тому що нема взагалі на світі іншої вищої й благороднішої мети, як се служіння своїй громаді-державі, і в такім переконанні виховувала його вся обстановка — релігія, школа, література, театр, мистецтво, всі ті пам’ятки, які він бачив наоколо себе, так повинно бути й на Україні!

Обставини так зложились, що великі завдання і досягання стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свобідну й незалежну Україну, а й *Україну Велику*. Велику не територією чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про которі я сказав. Сеї величі я їй бажаю й прагну, іншої — імперіалістичної чи мілітаристичної, не хочу нітрохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про которий я говорив.

Але для сього розвитку, для сеї величі потрібний і певний моральний ригоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху, розвитку й твердості демократичного ладу — певний республіканський героїзм, чи ригоризм, як я висловивсь. Великі епохи демократичних досягань висували його, школили й гартували в нім громадянство. Так було з пуританством, витвореним англійським революційним рухом XVII в. Так було з характеристичною, тільки менш тривкою течією культу громадського аскетизму, на античний взірець, під час Великої Французької революції. Такі моменти переживала демократія американська. Мусять переживати, в більш чи менш яскравих і глибоких формах, взагалі всякі серйозні громадські, ідеологічні рухи.

Сеї моральний чи громадянський ригоризм не повинен, розуміється, виявляти доконче в формах понурих, ворожих радості й красі, як виявляв себе, скажім, англійський пуританізм. Життя має своє право. Щодня люди родяться, вмирають, закохуються, женяться, розводяться, люблять і нена-

видять, і природного потоку людських почувань, зв'язаних з сими стихіями людського життя, не можна спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя! Але джерела сеї радості або краще може сказати, закраска, колоратура сих джерел буває дуже змінна в залежності від домінуючих настроїв громадянства.

То воно, громадянство, часами починає цінити більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв. То залюбки ломить всякі прийняті форми й принципи старої моралі, то творить особливий культ її. То вдаряється в матеріалістичний евідемонізм і сибаритизм, цінить грубі, найбільш матеріалістичні утіхи життя — сити й вибагливу їжу й пиття, пишається багатими уборами, дорогими клейнодами, то набирає смаку до “спартанської простоти” і благородної скромності.

Ще старий Тукідід підчеркнув у своїй книзі перелом, який стався в грецькій житті при переході до нового демократичного ладу, коли атенці й лакедемоняни* стратили давніший смак до розкоші й виставності, до дорогих тканин, штучних зачісок, золотих прикрас і полюбили простоту зверхнього життя, а перенесли все завзяття й амбіцію в сферу інтелектуальну і соціальну — творчості літературної, артистичної, й найбільше — політичної, будування щиро демократичного ладу (розумію, очевидно, демократію атенську).

І у нас повинно стати тепер “негарним тоном”, прикметою невихованості людини все, що різко розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням грошима. Гуляще життя, прив'язання до грубих матеріалістичних, сексуальних утіх повинно вважатись не згідним з поняттями громадянських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди.

Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю “надуть казну”, урвать у неї якнайбільше, “накрити” сліпу, непорядну і претензійну бюрократію.

Підношу се особливо, бо все, що я бачу наоколо себе поки що, не настроює мене дуже оптимістично. Скорше пригадує те, що робилось в Галичині, коли вона з рук німецької бюрократії перейшла до рук польського громадянства, і почалась оргія розхапування і творення дорого оплачуваних посад і синекур, заміщування їх по протекції ріжними родичами і свояками, саджання на державний і громадський кошт всяких неужитків, ріжних панків, нездатних прогостуватись якоюсь продуктивною працею. Таке відношення до служби державної й громадської, до коштів державних і громадських повинно

бути громадою осуджене і ошельмоване самим рішучим способом. Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй якомога щедріше — се повинно бути предметом амбіції, завданням і утіхою життя!

Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише “для годиться”, а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старинного елліна або римлянина; коли послужити сотворенню Великої України в тім значінні, як я ужив се слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по щирості і по совісті, тоді тільки збудується ся Велика Україна, і український нарід зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства.

Підстави Великої України. Село

Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню п'їтми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості, тільки ж все ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму!

І от нагло обійшлося без сього титана! Себто, не зовсім і обійшлося, його присутність в нашім революційнім поході значила багато, навіть страшенно багато, але все-таки він був тільки учасником походу, не він робив його. Старий режим повалено без нього, військо зробило се, і воно ж стало пружиною нашого революційного руху. І тоді стали мінятися відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скорше негативну і небезпечну, як на того “грядущого хама”, котрим страшили російське громадянство всякі пророки надкультури. Пішли дотепкування з мужицьких розумувань про територію і автономію, про соціалізацію фортепіано, ставки на сильного мужичка і такі інші речі.

І якось — се почулось виразно — урвалась зв'язь з народом, власне, у блюстителів старих добрих традицій старого випробуваного українського народоловства і радикалізму, що так довго, добре й безсумнівно щиро говорили про права й потреби народу.

Явище фальшиве й шкідне, з якого українське громадянство мусить зійти. Скажу більше, я глибоко переконаний, що в українськiм життi мають будучнiсть, матимуть вплив, встоюються тiльки тi елементи, якi стоятимуть в тiснiм i щирiм контактi з селянською масою, матимуть її потреби й iнтереси на оцi й ними орієнтуватимуться. I як пiдстава української стихii спеціально, i як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі, селянство зiстанеться фундаментом, на котрiм треба будувати все. Тiльки те буде мiцне, що збудується на нiм, i горе тим течiям, партiям, планам i замiрам, котрi будуть iти против нього — вони осудять себе на животiння або заникання, коли не розiб'ються о сей камiнь в один гарний день вiдразу i до решти.

Се треба мати на увазi, не захоплюючись тими зразками, якi дають захiднi революцii й захiднi народи, де будувала буржуазiя, а революцiйнi елементи опирались на пролетаріат. Наша iсторiя йшла вiдмiнними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазii у нас не було й нема, те, що зветься буржуазiєю — се переважно паразитарні елементи, викоханi протекцiєю старого режиму, нездiбнi до творчої працi, в бiльшостi не творцi, а марнувачi економічних засобiв нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабий. Пролетаріат місцевий, свiдомо зв'язаний з краєм, сильнiший вiд українського, але також в порiвняннi з загальною мiркою нашого життя він теж не бозна-який i вiдступає перед чисельною i економічною силою селянства на другий план. Тому революцiя наша пiшла iншими дорогами, нiж на Заходi, з iншого боку пiдiйшла до розв'язання соціальної проблеми, i сею наміченою стежкою повинно йти й далше наше соціалне й державне будiвництво, маючи своєю пiдставою iнтереси трудового селянства.

Навiть коли розвинеться той промисловий план, який я вище начеркнув, i з села почне вiдпливати весь лишок, котрому фабрика чи iнша праця зможе дати кращi умови iснування, все-таки й чисельно, й економічно, й політично селянство зiстанеться, очевидно, пiдставою політичного, державного й економічного життя України. Через те чим сильнiша економічно, культурно, морально, націоноально, політично буде ся пiдстава, тим певнiша й сильнiша буде наша будова, наша Україна.

Селянське господарство мусить високо пiднятись над прожиточним мiнiмумом, повинно рiвнятись фактично по принципу трудовому, i ся трудова норма з розвитком iнтенсивної культури, машин i вських технiчних улiпшень повинна пiдiйматись все вище. Але з другого боку, з розвитком iнтенсивних культур ся трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємнiсть (йомкiсть) територii буде зростати, на українській землi знаходитиметься мiсце навiть для тих хлiборобiв-українцiв, що помандрували з рiдної землi, приводу ж до селянської еміграцii, мабуть, не буде. Через те селянська верства хоч не буде зростати релятивно, з розвитком iн-

дустріалізації й культури, з зростом фабричного пролетаріату й інтелігентських занять (в широкому значінні — інтелігентської й півінтелігентської праці), абсолютно вона таки зростатиме далі й соціальна та політична роля її буде першою дуже довго, а може, й завсіди. Тому культурний і політичний рівень селянства матиме величезне значіння для нашої країни.

З тим, як підійматиметься трудовий рівень селянства, зростатимуть його вимоги до життя, його *standart of life*. Се вповні нормально й бажано. Селянське господарство повинно буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянської сім'ї, але й змогу задовольти певні вимоги в достатку й комфорті, культурні й духові потреби, котрі повинні зростати, і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина, органи самоврядування, а спеціально всі ті установи, до котрих належатиме шкільна й дошкільна освіта.

Освіта в народній школі повинна в першу чергу стати обов'язковою. Але згодом і в середній школі, зреформованій відповідно, так, як сказано вище, щоб науку в ній кінчали приблизно в 15—16 літ, наука теж повинна зробитись обов'язковою. Ся середня школа повинна тепер же піти на село. Її повинна буде мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство — “отецькі сини”, ті, що потім зістануться господарями, держатимуть в руках управу своєї громади, волості, самоврядування землі.

Було б бажано також, щоб вони проходили й спеціальну агрономічну школу, щоб се в їх крузі не тільки стало добрим тоном, але й обов'язком для всіх держателів більших сільських господарств. Але й загальну середню освіту, я думаю, теж прийдеться зробити до певної міри обов'язком.

Публіцистика, школа, література, агітація живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитись на себе не як на послідніх людей, якими їх зробив старий режим, а як на хазяїв землі. А заразом перейнятись і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх органах самоврядування, в закондатній роботі, в державній діяльності в широкому значінні слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати кому-небудь привід до кепкувань з його невміння розібратись в справах, знайтись в обставинах.

Що виховати відповідно дітей не для того, щоб вони потім кидали батьківське господарство й тікали з села, а для того, щоб вони давали раду собі в селі й за селом, се перший обов'язок сільського господаря, який шанує себе й своє становище, обов'язок перед дітьми, котрим се буде важніше, як більший або менший інвентар, і обов'язок перед своєю громадою, обов'язок перед краєм.

Що перед сими будучими поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народну Республіку, Велику Україну перед світом, єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду.

Місто

Та хоч би як високо оцінювали ми значіння селянства в нашім будучім житті й будівництві, не повинні ми обертатись спиною й до міста, в широкім значінні слова розуміючи міста і містечка. Хоч вони і неукраїнські по людності* і являються навіть тепер часто огнищами всяких противукраїнських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздраження в українськім громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колію нашого життя сі гетерогенні, чужорідні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужорідність в нашім житті.

Ми дістали тяжку спадщину нашої історії в сій справі від економічної й національної політики тих держав, в склад яких ми мали нещастя входити. Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність, а не здатна була натомість посадити людність польську. Місто, поставлене в неможливі господарські й адміністраційні умови, кінець кінцем захопила напливова єврейська людність, найбільш витривала на всякі недогоди, найбільш зручна в приладжуванні себе до всяких соціальних і економічних абсурдів, і так витворивсь сей дуалізм українського села й єврейського міста (містечка і міста), з котрим Україна (особливо Правобічна) перейшла під російський режим. Сей додав до польської буржуазії буржуазію московську і утворив великі гнізда робітників-великоросів з прихожих і місцевих денационалізованих людей по фабричних і промислових центрах. І так утворилась та картина, яка нагадує мені найбільше Чехію в епоху її відродження, де міста й аристократія були німецькі, як у нас єврейська, московська й польська¹.

¹Я досі вживав у своїх писаннях слів: жид, жидівський, стоячи на тім, що сі слова у нас не мали й не мають образливого значіння. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц[ентральній] Раді заявив, що сі слова, не зважаючи на всі коментарі, таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила. Поправляю вирази в коректурі сеї книжки. Але все-таки єврейське громадянство повинно прийняти до уваги й се, що в нашім письменстві сі слова вживались без образи, й так їх приймати.

З цих трьох елементів особливої уваги варт елемент єврейський. Насамперед він найбільш чисельний, найбільш тривкий і найтісніш зв'язаний з нашим краєм.

Серед московської буржуазії на Україні є багато елементів нетривких з денационалізованих українців ("тоже малоросів") і таких великоросів, котрі вже родились на Україні, міцно зв'язались з її життям і тепер в значній часті тільки тому, що нагла зміна в обставинах застала їх не приготованими, в замішанні опинились в рядах "союза русских" і тому подібних організаціях. Правдоподібно, доволі скоро переважна частина сього елемента розійдеться: почасти вийде назад з України до Великої Росії, почасти знов розплинеться в українським елементі й зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати сього процесу, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови як мови державної й т. ін. Я розумію, що в даний час є багато психологічних моментів, які обгострюють ці відносини: стан війни України з Московщиною, яка ставить багатьох з тутешніх "русских" в становище підданих ворожій держави, їх противдержавні виступи під час большевицького повстання і т. ін. Але віддавши з тих справ судові, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного. Тут, як в політиці, треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою.

Розуміється, великоруській стороні, поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду — в інтересах уставлення добрих і згідних відносин не обгострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі авангарда єдиної й неділимій Росії на Україні і якнайскорше приймати й приладжуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державності України.

Але коли в відносинах до великоруського елемента на Україні мусимо рахуватись особливо з обставинами даного переходового моменту і ними орієнтуватись, то в відносинах до елемента єврейського треба рахувати на віки. На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі*, і ся обставина, очевидно, заставить свідоме єврейське громадянство приложити всі старання до того, щоб єврейська людність на Україні не винародовлювалась (не денационалізувалась), розвинула свою національну культуру й життя, а з другого боку, щоб вона виробила добрі й приязні відносини з елементом українським. Бо тільки в таким разі єврейська людність матиме обставини догідні й сприятливі для свого національного життя.

Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культивування своєї культури*, так що з сього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовляти єврейську людність у української демократії нема, і тому з свого боку єврейська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зісталась в руках української демократії. Ся ж ставить до єврейської людності, як і до кожної іншої народності, тільки одно бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народності: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державності, а не якимись нейтралістами.

Ясна річ, що тільки під сею умовою можлива повна рівноправність єврейської чи якої-небудь неукраїнської народності України з українською і її право на повне культурно-національне самоозначення.

Маю всяку певність, що на сім ґрунті у українського елементу з єврейським може уставитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь. В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антагонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано се бачити якнайскорше. Тому обидві сторони повинні прикладати всякі старання до усування всього, що сіє антагонізм між сими двома стихіями.

Так, отже, з української сторони повинно робитися все для нейтралізування й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами*, підігрітий вульгарним націоналізмом з одного боку, з другого — загострений участю євреїв в большевицьких ексцесах. Треба мати на увазі, що се були елементи якраз неорганізовані в національних єврейських організаціях, так що участь євреїв в протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ніскільки за них не відповідає. З другого боку антисемітизм, сей "соціалізм дурнів", як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції і з становища української демократії рішучо шкідливий. За часів Хмельницького антисемітизм пускали для замилення очей селянським і козацьким масам польські пани. Тепер він може послужити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чім.

З свого боку свідомі й політично відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а улегшувати діло національного порозуміння. Єврейське громадянство повинно якомога скорше визволитись від старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єднос-

ті, від ролі наймитів обрусіння, якими євреї були досі. Ми розуміємо, що їм не так легко визволитись від сих навичок, від звички до російської мови яко мови культурної, від російської культури яко провідниці світових ідей. Єврейські діти вчилися в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість довчитись в російській же школі, горлають по батьківських комітетах против українізації школи. Єврейським канцеляристам всяких категорій не хочеться перевчатися на українське, і вони агітують против української урядової мови і т. д. Все се психологічно зрозуміло, але ся нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, сорозмірно дрібних, орієнтуватись завданнями й перспективами будучини і для них поносити певні жертви і недогоди в теперішності шкодить їм і нам. Ся короткозорість ставить євреїв в ряди тих, хто заважають перебудуванню України відповідно її новому політичному становищу, в ряди противників української стихії, і натурально викликає против них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

В інтересах уставлення добрих і щирих відносин свідомі провідники єврейські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалось вживатись в нові умови, привчалось до української мови, знайомилось з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдеться багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього без упередження, навіяного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного добутку, і на сім ґрунті обопільного розуміння й знання розвіється недовір'я й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів.

Трудніше наладити відносини українсько-польські. Тут на перепоні стоять, з одного боку, всякі історичні рахунки й претензії, від котрих ніяк не може увільнитись польське громадянство, з другого — та незагоєна рана, яку задала польському елементові на Україні соціальна реформа.

Річ зрозуміла. Скасування земельної власності* вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралась сила й значіння польського елемента на Вкраїні. Поруч великих землевласників зачепило воно також інтереси тисяч сільськогосподарського персоналу, так званих офіціалістів, що живились з того великого землевласництва — елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі ці елементи не можуть помиритись з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні або й ще ширше — з становища сили польського елемента взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже поважну позицію.

Все се, очевидно, настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже неприхильно до нашої "народної" державності, і в сих на-

строях польської буржуазії тонуть невеликі суголосні нам елементи соціалістичні й народницькі. Їм треба б піти назустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементові, де він єсть, полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтелігенції.

Все се не так легко, бо, напр., на ґрунті культурнім і освітнім тут між ними й нами встане національно-персональна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Се та оборотна національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може сотворити заброніровані фортеці, де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично або узьконаціоналістично й творитимуть в нашім організмі тіла чужорідні з становища загальнодемократичного і соціалістичного курсу нашого життя. Тому всі, кому дорогий сей курс нашого життя, повинні загодя задуматися над тими способами, якими сей вплив ідей демократичних і соціалістичних може бути розтягнений і на сі національні острови, не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів.

Державність

Я продовжу ще тільки що порушену тему. Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кождім новім щаблі нашого життя.

Буржуазні республіки, як я тільки що сказав і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу *laissez faire, laissez passer* [давати волю, не заважати], що кінець кінцем неминуче приводить до панування економічно сильніших верств або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, сотворення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьє-капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством.

Але, ставлячи такі грандіозні завдання нашій державності, ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього

само можемо стати супроти неї на позиції *laissez faire, laissez passer* — лишити кермування державою, будування державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. Ми всі, все свідоме громадянство, повинні вважати се все своїм ділом, не випускати з своїх рук і стати елементом державним!

Се може звучати неприємно, бо державність ми при звичаїлись нерозривно зв'язувати з одного боку з бюрократизмом, з другого — з імперіалізмом. Тому соціалістичні партії звичайно ставляться на опозиційне становище супроти держави й державного управління, а у нас під впливом російського життя й культури, глибоко перейнятих елементами противодержавними, анархістичними, завсіди вважалось добрим тоном не мати нічого спільного з державою, зводити до мінімуму її ролю в громадським житті, обходитись у всім без неї, а навпаки, будувати все, рахуючись з нею як силою ворожою, руйною, а не конструкційною.

Ся спадщина, яка, між іншим, так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії против українського правительства* по його повороті до Києва, в бажанні спихнути на чийсь сторонні, несоціалістичні і навіть неукраїнські руки державну керму в такий незвичайно небезпечний, критичний момент, се, безперечно, нездорова і небезпечна для наших державних і народних інтересів спадщина. Українське громадянство повинно отрястись з неї якнайскорше. Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спиною, ставитись до неї байдуже. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню [та] кермуванню всю душу і силу.

Що ся держава повинна бути свобідна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю і відповідно до того конструйована. І знов-таки її сили сопроотивлення, сили охоронної повинна пильнувати, як ока в голові, так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць.

Се повинно бути ясным і не лишати місця для хибних толкувань. І от, власне, в сім значінні, виходячи з сих міркувань, я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинна перейнятись почуттями державності — патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу і заразом удержавнювати соціальне життя в широком значінні сього слова. Се вона мусить зробити тим більше, що так, як її мислимо й її

будуємо на підставах щиро демократичних, наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спираються держави іншого типу та за їх поміччю й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в лояльності до своєї держави.

Держави інших типів комбінують свої підстави різними способами. В одних головна вага лежить на добре організованій і незвичайно впливовій, просто-таки всевластній бюрократії або на сильно впливовім, перейнятій державним світоглядом духовенстві, яке “виховує” в лояльності, в відданості державі, в патріотизмі широкі маси. Інші опираються на школу, уйняту в сильну державну контролю, введenu і направлювану в провідних ідеях державності, або на армію, що має становити zarazом громадянську чи політичну школу людності, яка через неї переходить. На що з того може рахувати наша Українська держава?

Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій й хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальній тільки функції загальної контролі, координування й заповнювання тих прогалін, які можуть виявлятись в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державними урядовцями тої чи іншої релігії, якими воно було, прикладом, в старій Росії.

Школа має стояти під завідуванням почасти загальних органів самоврядування, почасти національних органів, вибраних національними союзами, й вплив правительственого центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

Нарешті армія, щоб відмежуватись від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

Державність наша зрікається тих формальних засобів, тих, так би сказати, каналів, котрими інші державні організації проводять і закріплюють в верствах громадянства ідеї державності, послуху, обов'язковості і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльності громадянина. Чи значить се, що наша державність має зістатись безпомічною?

Там, де нема формальних органів для такого виховування громадянства в ідеях державності, очевидно, повинно взяти на себе се виховування саме громадянство в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується: громадянських вільностей і демократичного устрою. Американська демократія не розпоряджає ні одним з тих органів, про котрі я сказав тільки що, для проведення ідей своєї державності, але вона ціла вважає своїм ділом охорону її і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням і всеї демократії української. Вона повинна взяти

за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, весь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні ріжницьі й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави.

Американська демократія пережила тяжку, огняну пробу, поки дійшла такої міцної консолідації на сім пункті. Українське громадянство переживає зараз теж тяжку школу. Чим скорше воно навчиться в ній цінити свою демократичну державність і її інтереси вважати початком і кінцем всякого діла, тим скорше воно вийде з сеї тяжкої шкільної проби.

Армія

Вимагання державного патріотизму в наших вухах звучить по своїй новості ще доволі незвичко. Ще більш незвичайно, навіть дико будуть звучати заклики до культури армії, до котрих я зараз переходжу. Коли державність була синонімом імперіалізму й насильства, і тому була предметом неохоти і відрази, так що державна служба в ґрунті речі вважалась річчю невідповідною для демократично і ліберально настроєної людини, то армія як вияв мілітаризму, як снаряд державного примусу, як охоронна сторожа всіх гидот старого режиму і поготів будила огиду і презирство, і туди за невеликими виїмками йшли тільки люди цілком аполітичні, позбавлені громадянського почуття, всяких зв'язків з громадським життям і поступовим рухом. Але коли держава наша має стати паладіумом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то навпаки, на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цінити сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить в собі ся держава. Бо опричницька банда або навіть і набір бездушно вишколених манекенів не може бути надійною охороною таких великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати, самому таки громадянству подбати, щоб її скласти якнайкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незламний, характерові держави відповідний, щоб він не суперечив йому, не був для нього загрозою, а гарантією!

Нормальною формою охорони для держави демократичної являється всенародна міліція. Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти*. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелось пережити, один з найбільш жахливих моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін наоколо, мі-

ліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. План, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою*, так що без труднощів кожної хвили можна перейти від армійської до міліційної системи. Таким чином постійна армія являється у нас інститутом переходовим, тимчасовим. Можна сказати, що його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде приложити всі старання, не тільки правительству, а знов-таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не була чужорідним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляв би її демократичної та соціальної політики, не відтягав засобів, життєвих соків краю на чужі й шкідливі завдання мілітаристичні.

Все се можна досягнути не репресивними чи заборонними способами, тільки позитивними, конструктивними заходами. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь звалки, куди скидаються найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все щонайкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягання своєю кров'ю!

Треба, щоб кадрова старшина складалась з елементів ідейних, культурних, інтелігентних, щоб ценз її не тільки спеціальний, а й загальний був досить високий (вища загальна школа) і вона була обставлена матеріально настільки відповідно, щоб не тікала з війська "на ситіші пироги", як казали наші предки.

Щоб відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські, щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків в сій армії не був марнуванням часу, щоб час регулярної служби був використуваний якпродуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку, доведену до рівня сучасних вимог, а потім все дальше здійснити через учебні збори, організовані в різних порах року так, щоб вони якнайменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини в війську мав характер громадянського виховання і демократичної культури.

На армію так організовану і поставлену не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної часті бюджету, тому що вона буде, як я сказав, не чимсь чужорідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства.

Як постелить воно тут собі, так і виспитья. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від сього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

Нація

Мої слова наближаються до кінця, бо я зовсім не маю заміру говорити про все те, що треба для будучої України. Се діло спеціалістів з різних сфер життя, я ж хотів зазначити тільки найголовніше, головні контури тої Великої України, задля котрої боролись ми ціле життя і задля котрої склали свої голови найкращі сини її в останній війні.

Я мав на меті вказати перспективи визволення духового і економічного, після того як осягнене формальне визволення політичне і закріплення всіх сих здобутків в міцній організації демократичної державності. Як для людини, для її доцільної, планової роботи треба передусім “знайти себе”, вияснити свої відносини до життя й його завдань, до тих умов, які його оточують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло “випростуватись” і розглянутись в нових умовах життя розумними, незасліпленими, не упорядженими очима, щоб знайти свою стежку. Сей процес національного випростовування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими аж занадто подіями, мусить бути свідомо продовжений всіма усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти “свою долю і свій шлях широкий” в сучасних обставинах.

Україна не може йти далі старими стежками — ні тими, якими волокло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові, але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для котрого працюватимуть і силкуватимуться ще довго різні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами одності російської революції, або всеросійської демократичної федерації.

Друге — звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії чи імперіалістичної самостійності менш небезпечне на перший погляд з становища національного, але в ґрунті речі являється також небезпекою великою, навіть більшою, тому ще не знаходить такої різкої від-

прави в тих верствах нашого громадянства, які “роблять опінію”, держать в своїх руках виховання, школу, пресу і т. ін. На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні Почвірного союзу, чи в рядах Антанти, — штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціалістичних реформ, але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність.

Безсумнівно, протертими стежками ходити легше, хоч вони кінець кінцем, як каже Євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важно те, що я підчеркував вище: “знайти себе” і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми осуджували короткозору політику наших предків XVII віку, котрі роздмухували повстання в широких масах, які мали передусім на меті свої інтереси соціальні, своє право на землю, а добившись їх кров’ю перемоги, думали пустити сю “чернь” ні з чим, а державний лад будувати на підставах шляхетських — тої старшини, що проводила політикою. Ми ясно бачили, що се, головно, принесло тоді крах нашій державності, нашій національності, нашій культурі, і тепер ніяк не можемо повторювати тої ж помилки і, “улегшуючи” завдання держави, спішити викидати за борт наші соціальні проблеми, і з тої дороги, котрою ми пішли з початком революції, дороги, вповні відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі західноєвропейські шаблони. Ні, ми мусимо “пізнати себе”, і пізнавши раз, держатись твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання, та не збиватись “на простору путь і широкі ворота”. Інакше нам загрожує небезпека по якимсь часі ще раз, вдруге проробляти революцію — соціальну, боротьбу з домашнім соціальним більшевизмом, ще тяжчу і кривавішу, і даремні будуть всі ті криваві і матеріальні жертви, які ми понесли в нинішній усобиці.

Я не розвиваю сих гадок тут ширше, бо вони подані почасти в одній з дальших статей. Тут тільки додам, що як в соціальній сфері нам не можна ніяк збиватись з дороги, вказаної нам нашим минулим і сучасним складом життя, так само і в сфері нашої культури ми теж не повинні квапитись на проторені шляхи західного життя, на його шаблони, в значній мірі пережиті, що самі, можливо, переживають глибокий крах і стоять перед ґрунтовним оновленням і перебудовою. Зістаньмось собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз! Обезбарвлювати й обезличувати себе, стирати з нашого життя й культури їх оригінальні, тисячоліттями вироблені вартні прикмети, щоб загнати в заготовлені німецькою чи іншою культурою форми, се був би гріх против Духа Святого, якого б не простила нам сама ж та західна культура. Самі розважні представники німецької чи іншої культури, в котру ми притьмом попер-

лись би переодягатись, осудили б нас за таке класичне “малоросійське самоотверження”.

Я старавсь показати в попереднім ту базу, на котрій спираючись, ми можемо розвиватись нормально, зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність. Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво демократичних, а передусім соціалістичних елементів України без різниці національності. Коли гасло “єдності революційного фронту України”, проголошене в недавніх дебатах Ц[ентральної] Ради*, було виставлено не для хвиливого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значіння, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання.

Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами. Тоді, оцінюючи реальні обставини, рахуючи з реальними інтересами пролетаріату України й її селянського люду, вона, не лякаючись страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу сих умов і укріплення суверенності Української Республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя як один з проявів признання нових форм життя і укріплення їх престижу. Все се тоді не буде бити по нервах, викликати несмак і неохоту, тому що воно витікає логічно з реальної оцінки фактів.

Але тепер ще на перешкоді стоять старі навички, упередження і просто певна інертність життя. З нею треба рахуватись, і хоч як би в інтересах укріплення нового устрою було бажано, щоб сеї інерції було б поменше, треба з нею рахуватись і не збільшати непотрібно рефлексивної сили спротивлення форсуванню того, що легко прийде само собою без такого форсування. І я, накликаючи всіх, чия мисль і почуття отверте для прийняття сього нового життя, зазиваючи прийняти його можливо глибше й повніше та піддати себе ціло його вимогам, накликаю їх також і терпеливо ставитися супроти неприготованості й інертності неприготованих.

Працюймо самі для утвердження щиро демократичного і свобідного ладу і будьмо певні, що він в таким разі захопить і збере всі щиро демократичні елементи і в однім великім пориві перетопить всі сі демократичні елементи України, об'єднуючи в однім самопочутті нації.

Але се може бути осягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будемо повторяти її помилок. Внесім якнайбільше свого огню, запалу й щирості в се діло, щоб сей огонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді сей процес довершиться сам собою. А всі чужорідні тіла, органічно нездібні з'єднатись з демократичною субстанцією, зістануться нейтралізованими, як нерозтоплені зерна в моноліті граніту.

Грушевський, коли вони усували Винниченка [...] і замість Винниченка доручили справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали масу членів Ц[ентральної] Ради" (*Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — С. 133–134). 14 серпня Мала рада затвердила Генеральний секретаріат, однак, до його остаточного формування довелося повертатися за декілька днів. Однією з причин перенесення стала декларація про наступну діяльність Генерального секретаріату, в якій Д.Дорошенко висловився і за тісний контакт крайового органу влади з Тимчасовим урядом. М.Грушевський назвав цей виступ присягою "на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентського прем'єра" та скандалом «в тодішнім моменті, коли ми збирались вести "організовану боротьбу" з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 129). На прохання М.Грушевського Д.Дорошенко переробив і 18 серпня виголосив нову декларацію, проте того ж дня відмовився очолити уряд. Детально див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 188–189.

Аж 21 серпня він предложив свій склад секретаріату Малій раді в числі 7 секретарів... — за поданий склад голосували 17 членів Малої ради, утримались 11 (соціалістично-революціонери) (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 265). 1 вересня Генеральний секретаріат був затверджений Тимчасовим урядом.

Секретаріат Дорошенка тут стріли з великою приємністю... — після призначення Д.Дорошенка Тимчасовий уряд не приховував свого задоволення, а заступник прем'єра М.Некрасов у своєму інтерв'ю зазначав, що воно "дає підставу сподіватися, що в українському питанні не буде ніякого загострення". Однак ця заява не свідчить про тиск Петрограда на Київ при визначенні особи очільника українського уряду, жодних документів на підтвердження цього факту не виявлено (*Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — С. 188).

...після прориву ризького фронту і проб перевороту, піднятих генералітетом... — йдеться про наступ 19–24 серпня 1917 р. німецьких військ на Ризькому напрямі. Жахлива поразка російської армії отримала назву Ризької катастрофи. Події 25–31 серпня 1917 р., відомі як "заколот Корнілова", були невдалою спробою правих (консервативних) політичних сил на чолі з головнокомандувачем генералом Л.Корніловим встановити в країні військову диктатуру.

На порозі Нової України: Гадки і мрії

Вперше праця побачила світ у Києві (Друкарня Акціонерного товариства "Петро Барський") не раніше квітня 1918 р. як основа збірки "На порозі Нової України: Гадки і мрії". Новий суспільно-політичний твір керманіча Української революції під назвою "На порозі Нової України" був доповнений добірками його статей, які публікувалися на сторінках газети "Народна воля", "Літературно-наукового вістника" та інших часописів упродовж вересня 1917 р.—квітня 1918 р. і вносили "деякі деталі в розуміння нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва" (*Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 4). За первісним задумом М.Грушевський планував доповнити впорядковану збірку також працями іншого автора. Про це свідчить його заувага, зафіксована в рукописі передмови: "До своїх статей я додав, за згодою автора, дві чужі — тому що вони, по-моєму, дуже докладно віддають гадки і настрої людини з розвиненим громадським почуттям перед лицем тих соціальних і державних завдань, які ставить перед нашим громадянством велика доба, котру нам судилось пережити" (ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11193). За нез'ясованих обставин цей задум реалізувати не вдалося. Безпосередньо "політичний заповіт" — "На порозі Нової України" — М.Грушевський підготував у лютому—квітні 1918 р., про що свідчить датування передмови (лютий—березень 1918 р.) та статті "Історія її соціально-виховуюче значіння" (квітень 1918 р.). Збережений автограф передмови датована-

ний автором спочатку: “В квітні”, згодом ця дата була перекреслена і замінена на: “Лютий—квітень 1918” (ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11193).

Перша бібліографічна згадка про збірку зафіксована в літописі українського письменства “Книгарі”. Вона названа в числі нових видань, що надійшли до редакції в липні 1918 р. Окрім вихідних даних зазначена ціна: “5. 20 гривень”. У редакційній заувазі писали, що серед 62 нових видань лише ціни на праці М.Грушевського та Т.Шевченка зазначені в гривнях, решта — в карбованцях (Книгар. — 1918. — Ч. 11 (липень). — С. 674).

Збереглися автографи передмови до збірки (ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 11193) та першої статті (“На переломі”; без авторської примітки про зумисний обстріл більшовицьким військом родинного будинку на Паньківській, 9) (Там само. — Од. зб. 11190). Вціліла також рукописна обкладинка до задуманого перевидання основної частини збірки в 1919 р. Окрім вихідних даних (*Мих. Грушевський. На порозі Нової України. І. На переломі* (Скорочене видання під ред. Ів. Ор.). — Кам’янець на Поділлі: Видання Міністерства преси Укр. Нар. Респ. — Ч. 104) на цій обкладинці зазначена резолюція: “Друкувати 25. 000 екз. 20/VIII. 1919. Ів. Лизанівський” (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 177). Жодних відомостей про реалізацію цього перевидання не виявлено.

Передруки збірки в повному обсязі: *Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії* [Фототипний передрук вид. 1918 р.] / Передмова І.Р.Юхновського. — К., 1991; *Його ж. На порозі Нової України: Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992.* — С. 3—132; *Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко.* — К., 1991. — С. 133—225. Безпосередньо праця “На порозі Нової України” (за винятком її складових: “Підстави Великої України. Село. Місто. Нація”; “Історія й її соціально-виховуюче значіння”) передрукована у виданні: *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упорядкування і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка.* — К., 1992. — С. 133—173. Фрагмент збірки під назвою “Кінець московської орієнтації” передрукований у виданні: *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / Ред. Любомир Р.Винар, Наталія Пазуняк.* — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 23—26.

Подається за першою публікацією у збірці: *На порозі Нової України: Гадки і мрії.* — К., 1918. — С. 3—70. Праці з розділів збірки “Самостійна Україна” та “Інформаційні статті” подані в другому розділі тому за хронологічним принципом.

За свідченням М.Грушевського, задум написати книжку з викладом свого бачення майбутнього України з’явився в нього 1917 року, коли в бурхливому українському житті траплялися спокійні періоди. Можливо, про цей задум йдеться в брошурі “Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий” (липень 1917 р.), наприкінці якої автор ділиться планами про написання брошури під назвою “Новий лад України”. Рукопис першого варіанту цього “політичного заповіту” згорів під час обстрілу та пожежі у київському будинку. Події, які відбулись по тому, — прихід до влади в Росії більшовиків, українсько-більшовицька війна кінця 1917 р.—початку 1918 р. — призвели до суттєвої корекції політичного світогляду М.Грушевського, змінили погляди вченого і політика. Тому він не вдався до відновлення попередньої праці, а написав цілком новий твір, в якому випробував себе у футурології, спробував окреслити портрет майбутньої України. Він оголосив завершеною еру орієнтації на Москву, пропонував відродити притаманну Україні від часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави орієнтацію на Захід. Україну він бачив високорозвиненою промисловою і сільськогосподарською країною з високим рівнем освіти, культури й науки. У суспільному плані це мала бути народна республіка. На думку дослідників В.Верстюка та Т.Осташко, праця “На порозі Нової України” викликає змішану реакцію симпатії та подивування. Симпатії заслуговують мрії і гадки М.Грушевського, побудовані на винятковому революційному романтизмі, зверненні до позитивних і конструктивних суспільних цінностей, високих моральних якостей. Подивування виникає тому, що Грушевський-політик, який у 1917 р. чітко

передбачав розвиток революції, у 1918 р. не відчув, що романтичний етап революції завершився. Соціальна революція з приходом більшовиків до влади вичерпала свої конструктивні можливості і вступила у фазу тотальної суспільної руйнації (див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1997. — С. 27–28). Тому на момент, коли книга була написана, вона більше скидалася на утопію, ніж на програму найближчих дій. Проте засадничі концепції розбудови української держави, викладені в праці, залишаються в багатьох аспектах актуальними і сьогодні. Див. також: *Винар Л.* “На порозі Нової України” М.Грушевського: впровадження // *Грушевський М.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали. — С. IX–XX.

с. 225 Кондорсе написав свою славу книжку... — йдеться про твір французького філософа-просвітника Каріта де Кондорсе “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму”, в якому автор висловив концепцію розвитку людства, ставлячи його в залежність від прогресу науки, освіти.

с. 226 ...наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком — у липні 1908 р. родина Грушевських (Михайло з дружиною Марією, братом Олександром та сестрою Ганною) придбали в Києві садибу по вул.Паньківській, 9 з триповерховим будинком-флігелем початку ХХ ст. та старенькою одноповерховою спорудою. Остання (на розі Паньківської і Микільсько-Ботанічної вулиць) була знесена і на її місці впродовж 1908–1909 рр. зведений шестиповерховий з мансардою прибутковий “фамільний дім”, проект якого М.Грушевський замовляв архітекторам Й.Зекцеру, М.Клугу, В.Максимову. Після розгляду кількох варіантів зупинилися на проекті цивільного інженера В.Максимова, який, вірогідно, використав і напрацювання колег (див.: *Будзинський О., Мельник О.* Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка як джерело до вивчення історії садиби на вул.Паньківській, 9 у Києві // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. — Київ; Львів; Вінниця; Кам’янець-Подільський; Бар, 2005. — С. 142–149). Після зведення будинку на парадному вході була встановлена табличка: “1908–9. Проектовано і будовано інженером В.Л.Максимовим. Декорація фасаду В.Г.Кричевського. Майоліка Івана Гладиревського”. М.Грушевський займав квартиру № 12 у прибутковому будинку. Сестра і брат мешкали у флігелі, де на третьому поверсі після повернення з еміграції у квартирі сестри оселився зі своєю родиною Михайло Сергійович. 9 листопада 2006 р. у цьому єдиному збереженому на київській садибі будинку-флігелі відкритий Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського.

с. 226–227 Згоріли мої рукописі й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей... — див.: *Грич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського // Пам’ятки України: історія та культура. — 1995. — Ч. 1. — С. 103–105; *Эрнст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. — К., 1918.

с. 227 Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками... — більшовицькі війська, що підійшли до Києва зі сходу, протягом 5 днів вели обстріл центру міста важкою артилерією, що призвело до руйнувань, пожеж, загибелі мирних жителів. Хоча населення дотримувалося нейтралітету під час боїв, а прихильники Центральної Ради майже всі виїхали, червоні війська після взяття Києва 26 січня 1918 р. владштували в місті криваву вакханалію. Ще перебуваючи в Дарниці, радянський командувач М.Муравйов видав наказ, у якому закликав: “Нещадно знищувати усіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції”. Три дні в захопленому місті відбувалися грабежі, насильства, вбивства. Був убитий митрополит Володимир (Богоявленський), загинуло багато інтелігенції, військовиків та громадян, за різними даними, від 3 до 5 тис. осіб. Детально див.: *Бойко О.* Перша українсько-більшовицька війна // Політичний терор і тероризм в Україні. — К., 2002. — С. 121–130.

...яку півживою внесли з пожару, і вона за кілька день умерла... — Глафіра Захаріївна Грушевська впродовж 26–30 січня перебувала в Тарасівській лікарні. Як свідчать записи в метричній книзі Благовіщенської церкви, вона померла 30 січня 1918 р., похована 31 січня на Байковому кладовищі. Похорон відбувся таємно, “бо більшовики чатували

на сім'ю проф. Грушевського, щоб її ув'язнити". Детально див.: *Панькова С., Шевчук Г.* "...я дуже багато одідичив від матері..." (Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 420–423.

...згорів до споду, так що зістались з нього тільки мури — детальний опис знищення будинку поданий у спогадах дружини Василя Кричевського (див.: *Кричевська Є.* Пожежа будинку Михайла Грушевського // *Нові дні* (Торонто). — 1958. — Ч. 105. — С. 13–20). У 1922 р. обгорілий остов будинку підірвали, про що писав М.Грушевський у своєму листі до голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові К.Студинського: "Йовові висті йдуть до мене від брата і сестри з Києва, котрим більшовики, зриваючи мінами згорілий наш дім (ніби з мотивів публічної безпечности!), поробили неочислими шкоди" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г.Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 25; лист від 27 липня 1922 р.). У 1950-х рр. на місці "фамільного дому Грушевських" зведений новий житловий будинок.

...ще одного маленького одноетажного дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі — йдеться про будинок на Паньківській, 7, який став власністю Грушевських у травні 1913 р. Серед інших маєтностей М.Грушевського в Києві була незабудована земельна ділянка на Лук'янівці, придбана на ім'я дружини Марії у травні 1911 р. (див.: *Будзинський О., Мельник О.* Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка як джерело до вивчення історії садиби на вул.Паньківській, 9 у Києві. — С. 146).

с. 229 В одній з статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь... — йдеться про статтю "Очищення огнем" (увійшла до цього тому).

с. 232 Спомини "Історії Русів"... — йдеться про пам'ятку української історичної прози і публіцистики кінця XVIII ст., вперше видану О.Бодянським як "сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского" (Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1846. — Кн. 1). Один з перших дослідників авторства твору В.Горленко на підставі епістолярних джерел вважав, що "Історія Русів" вийшла з дому Політик, її розпочинав батько, Григорій, а закінчував син Василь. Гіпотезу про спільне авторство батька і сина Політик висловлювали М.Грушевський, Д.Майков, Є.Онацький (див. *Забіяка І.* Епістолярна спадщина Василя Горленка: Монографія. — К., 2002. — С. 136–142). Вперше до висновку, що автором "Історії Русів" був Г.А.Політика, дійшов О.Лазаревський на основі вивчення родинного архіву Політик, зокрема приватного листування Г.А.Політики. Цю думку, яка до цього часу залишається дискусійною, поділяли В.Іконников, О.Грушевський, Д.Дорошенко. Авторство "Історії Русів" приписували також О.А.Безбородьку, А.Худорбі, М.Д. чи І.М.Ханенкам та ін. Публікації щодо авторства "Історії Русів": *Оглоблин О.* До питання про автора "Истории Русов" // *Київська старовина.* — 1997. — № 6. — С. 69–95; № 7; *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці "Історії Русів" // *Історія Русів.* — К., 1991. — С. 5–28; *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.). — Харків, 1996; *Толочко О. О.П.Оглоблин та його монографія про автора "Історії Русів" // Київська старовина.* — 1997. — № 6. — С. 66–69.

с. 233 ...написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища... — йдеться про "Сборник украинской литературы", який готував у 1916 р. М.Горький у видавництві "Парус" у серії збірників національних літератур. У 1916–1917 рр. вийшли збірники вірменської, латиської, фінляндської літератур. Український збірник задумувався у двох томах з великими вступними статтями з історії України (її підготував М.Грушевський у 1916 р., перебуваючи на засланні в Казані) та з історії нової української літератури (замовлена С.Єфремову). Видання було припинене у зв'язку з революційними подіями та від'їздом М.Горького за кордон (див.: *Грушевський М.* Спомини // *Київ.* 1989. — № 8. — С. 117, 181; Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. I / Упоряд. Г.Бурлака; ред. А.Винар. — С. 181).

с. 234 *...не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія...* — йдеться про визнання Чехії у XIII ст. за князя Святого Вацлава васальною державою Священної Римської імперії.

с. 248 *Ті три університети, які ми маємо...* — йдеться про Університет св. Володимира (Київ), Харківський університет, Новоросійський університет (Одеса).

с. 251 *...атенці і лакедемоняни...* — йдеться про жителів давньогрецьких держав — Афіні (Атен) та Спарти (Лакедемону).

с. 255 *Хоч вони і неукраїнські по людності...* — якщо брати загалом по Україні, то українці становили 21,6% міського населення, тоді як євреї — 33%, росіяни — понад 40%.

с. 256 *На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі...* — на 1897 р. з 5,2 млн євреїв у Російській імперії понад 2 млн мешкали в Україні.

с. 257 *Український нарід через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культівування своєї культури...* — йдеться про Закон про національно-персональну автономію, ухвалений Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 99–101).

...викорінення антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами... — про прояви антисемітизму йшлося на засіданні Малої ради 22 березня 1918 р. (Там само. — С. 223–224).

с. 258 *Скасування земельної власності...* — йдеться про Тимчасовий земельний закон, ухвалений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. (Там само. — С. 128–130), який передбачав проведення аграрної реформи за принципом соціалізації землі, тобто перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Його впровадження виглядало як передача всієї землі без викупу в розпорядження земельних комітетів та розподіл серед селянства за трудовою або споживчою нормою. При цьому селяни ставали не власниками, а лише користувачами землі. Соціалізація землі була програмною вимогою УПСР, звідті була запозичена до Земельного закону Центральної Ради.

с. 260 *Ся спадщина, яка, між іншим, так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії против українського правительства...* — М.Грушевський подає позицію партії есерів, які мали на той час перевагу в уряді. Решта українських партій (есери, соціал-демократи, самостійники-соціалісти) вважали, що відповідно до нових політичних реалій Центральній Раді слід вдатись до корекції політичного курсу, розширити свою соціальну базу. Детально див.: *Бойко О.* Політичні розбіжності між українськими партіями в Центральній Раді (березень–квітень 1918 р.) // Українська Центральна Рада і український державотворчий процес. — К., 1997. — Ч. II. — С. 204–211.

с. 262 *Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти* — йдеться про відмову в програмах соціалістичних партій від створення регулярної армії. Програми українських партій (УСДРП та УПСР) також містили вимогу заміни регулярної армії народною міліцією (див.: Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992).

с. 263 *План, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою...* — йдеться про Закон про створення народного війська, ухвалений Малою радою 3 січня 1918 р. (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 90–91).

с. 266 *...гасло “єдності революційного фронту України”, проголошене в недавніх дебатах [Центральної] Ради...* — про це йшлося на засіданнях Малої ради, присвячених обговоренню складу кабінету міністрів (19 березня 1918 р.) та першій річниці Центральної Ради (20 березня 1918 р.).

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирного договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)